

The Journal of Academic Social Science Studies

JASSS

International Journal of Social Science

Doi number: <http://dx.doi.org/10.9761/JASSS1965>

Volume 6 Issue 8, p. 589-607, October 2013

**MARDİN VE ŞIRNAK İLLERİNDEKİ SÜRYANİLERE AİT DİNİ
YAPILARIN
KÜLTÜR (VE İNANÇ) TURİZMİ POTANSİYELİ***
*THE TOURISM, THE CULTURE (AND FAITH) POTENTIAL BELONGING TO
SYRIANS IN THE PROVINCES OF ŞIRNAK AND MARDİN*

Yrd. Doç. Dr. Ersoy SOYDAN

Kastamonu Üniversitesi İletişim Fakültesi

Nurdan ŞARMAN

Şırnak Üniversitesi Turizm ve Otel İşletmeciliği Yüksekokulu

Abstract

The visits to places of veneration of the people within the scope of their religious beliefs hac or their own religious beliefs or other beliefs of structures in locations where it can be defined as the travel tourism, the religious tourism may come to mind first when you think the culture tourism in Turkey. Within our study the cities Mardin and Şırnak that we dealt with are at the position of center of attraction with their both religious structures belonging to different civilizations and culture and the religious tourism.

The Mezopotamya that is the main residential areas of the Syrians who characterize themselves as the first Christians and the first people who spoke the Christ's language is The geography of the Middle East, including Anatolia

---

*Bu makale Crosscheck sistemi tarafından taranmış ve bu sistem sonuçlarına göre orijinal bir makale olduğu tespit edilmiştir.

and Syria. But it is a region that are called Tur Abdin of which the central is Midyat where Assyrians mainly inhabited and considered as sacred by the Syrians. The Tur Abdin district include the Mardin central Şırnak and Batman with some of their districts and villages. At this study it is focused on the religious tourism, culture tourism and Religious buildings that are belong to Syrians in the provinces of Mardin and Şırnak.

Key Words: Assyrians, Mardin, Şırnak, Tur Abdin, Culture (Religious) Tourism.

Öz

İnsanların kendi dini inançları kapsamında kutsal saydıkları yerlere olan ziyaretleri (hac) ya da kendi veya başka inançlara ait dini yapıların bulunduğu yerlere olan seyahatleri olarak tanımlanabilecek inanç turizmi, Türkiye’de kültür turizmi denince akla gelebilecek turizm türlerinin başında yer almaktadır. Çalışmamız kapsamında ele aldığımız Mardin ve Şırnak illeri de farklı uygarlıklara ait dini yapılarıyla hem kültür, hem de inanç turizmi açısından oldukça önemli birer çekim merkezi konumundadırlar.

Kendilerini ilk Hıristiyanlar ve İsa’nın dilini konuşan bir halk olarak nitelendirilen Süryanilerin esas yerleşim alanları Mezopotamya, Anadolu ve Suriye’yi kapsayan Ortadoğu coğrafyasıdır. Ancak Süryanilerin yoğun olarak yaşadıkları, Süryaniler tarafından kutsal sayılan ve merkezi Midyat olan Tur Abdin adı verilen bölgedir. Tur Abdin bölgesi Mardin merkez ve Mardin’e bağlı bazı ilçeleri ve köyleri, Şırnak iline bağlı bazı ilçeleri ve köyleri ve Batman’a bağlı bazı ilçe ve köyleri kapsamaktadır. Bu çalışmada Mardin ve Şırnak illerindeki Süryanilere ait dini yapıların kültür (ve inanç) turizmi potansiyeli üzerinde durulmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Süryani, Mardin, Şırnak, Tur Abdin, Kültür (İnanç) Turizmi.

Giriş

Farklı uygarlıklara ev sahipliği yapan Türkiye'nin dört bir yanı geçmişin izleriyle doludur. Güneydoğu Anadolu Bölgesi de pek çok uygarlığa beşik olmuştur. Özellikle Mardin ve Şırnak illerinde birçok farklı din ve milliyetlerden yurttaşlarımız barış içinde bir arada yaşamaktadır. Bu illerimizde Süryanilere ait altı manastır ve onlarca kilise işlevini günümüzde de sürdürmektedir. Son yıllarda medyanın da etkisiyle kamuoyunun tanımaya başladığı Süryaniler Türkiye'nin kültürel zenginliklerinden biridir. Tarihte birçok sebepten ötürü farklı mezheplere ayrılmış ve birlikte yaşadıkları diğer etnik gruplarla önemli ölçüde kültür alışverişinde bulunan Süryanilerin folklorik ve dini yapıları kültür ve inanç turizmi kapsamında değerlendirilebilecek önemli bir potansiyele sahiptir. Süryaniliğin ilk geliştiği coğrafya olan Tur Abdin bölgesinin sınırlarının büyük çoğunluğu Şırnak ve Mardin illerini

kapsadığından bu iki il Süryani kimliğinin izlerini taşıyan en önemli iki marka il konumundadır. Dünyada gittikçe hareketlilik kazanmaya başlayan kültür turizminin önemi Türkiye’de de fark edilmeye başlanmış olduğundan kültür turizmi potansiyeline sahip destinasyonlara olan ilgi de artmıştır. Bu çalışmada öncelikle Süryanilerin kökenleri üzerinde durulacak, Süryani kilisesinin gelişim süreci anlatılacak, daha sonra Mardin ve Şırnak illerindeki Süryani eserlerinin kültür ve inanç turizmi potansiyeli hakkında bilgiler verilecektir.

1.SÜRYANİLER KİMDİR? SÜRYANİ HALKI VE TERİMİNİN KÖKENLERİ

Süryani halkının kökenleri hakkında üç farklı yaklaşım bulunmaktadır. Bunlardan ilki Arami kökenli oldukları, ikincisi Asuri kökenli oldukları, üçüncüsü de tüm antik Mezopotamya halklarından oluşmuş, Helen uygarlığıyla yoğrulmuş, kan esasına dayanmayan bir kültürel halk olduklarıdır. (Durak, 2005, C1:189). Süryani Ortodoks Kilisesi’nin kabul ettiği bir diğer yaklaşıma göre ise, Süryani olarak adlandırılan halkın Sami ırkından olduğu ve Ortadoğu’da Subariler, Sümerler, Akadlar, Babilliler, Asurlular, Kenaniler, Aramiler, Keldaniler, Fenikeliler, Tedmurlular, Abgarlılar gibi devletleri kuranların Süryanilerin ataları olduğu kabul edilmektedir (Akyüz, 2005: 16). Yukarı Mezopotamya’da yaşayan halklar Hıristiyanlıkla birlikte bir potada erirken, giderek dinsel ağırlıklı bir kültürün oluşmasını da sağlamıştır. Bu nedenle kilisenin tezi hem etnik, hem de dinsel nitelik taşımaktadır. Buna göre Hıristiyanlıktan önce Süryani olarak adlandırılan bir ulusun ya da topluluğun bulunmadığı, bu tanımlamanın Hıristiyanlığın kabulünden sonra ortaya çıktığı kabul edilmektedir.

Süryani kelimesinin etimolojisi konusunda da farklı yaklaşımlar bulunmaktadır. Bunlardan ilkinde göre Süryani adının Lübnan’ın güneyinde bulunan “Sur” kentinden geldiği öne sürülmektedir. İkincisine göre bölgede Hıristiyanlığı kabul eden Asurlular, Ermeniler ve Nebatlılar putperestlerden ayırt edilebilmeleri ve Suriye’de yaşadıkları için kendilerini “Süryani” olarak adlandırmıştır. Bir başka yaklaşıma göre ise; Süryani kelimesi, Pers krallarından Keyhüsrev’in [Sirus (MÖ 550-520)] adından gelmektedir. Keyhüsrev, Babil’i aldıktan sonra ve burada yaşayan İbranilerin Filistin’e dönmelerine izin vermişti. İbraniler bu nedenle bir kurtarıcı olarak gördükleri Cyrus’u İsa’ya benzettiler ve İsa’ya inanan halka, Cyrus’a inananlar anlamında Surin (Süryani) denildi (Yakub,1985: 2 Akt: Doru, 2007: 14). Öte yandan antik dönemin ünlü tarihçisi Herodotos, Pers ordusuyla savaşa katılan uluslar arasında Asurluları da sayar. Herodotos, bu ulusa Yunanlıların Suriyeli, Barbarların Asurlu dediklerini kimi zamanda Khaldealı olarak anıldıklarını anlatır (Herodotos, 2002: 356). Yunanca’da “ş” harfi bulunmadığı için Yunanlılar Aşurileri Asuri olarak adlandırıyordu, zamanla bu kelimenin önce Asiryan’a, daha sonrasında da Süryani’ye dönüştüğü sanılmaktadır.

İlk dönemlerde bir halkı tanımlayan “Süryani” kelimesi daha sonraki yıllarda dini bir kimliğe dönüşmüştür. Bunun nedeni ise, Süryanilerin daha çok egemen kültürün dilini kullanmasıdır. Örneğin Süryaniler Helen kültürünün egemen olduğu dönemlerde bilim dili olarak Yunanca’yı, İslam kültürünün egemen olduğu dönemlerde ise Arapçayı kullanmışlardır. Bu da onların ulus olma bilincinin gelişmesini engellemiş ve yalnızca dini bir kimlik olarak varlıklarını sürdürmelerine neden olmuştur (Doru, 2007: 14).

Süryani halkının konuştuğu Süryanice, Sami dilleri ailesinden olan Aramice’nin bir lehçesidir. Aramice, 7.yüzyıl başında Arapça’nın Ortadoğu’ya egemen oluşuna kadar, farklı diller konuşan ulusların birbiriyle anlaşmak için kullandıkları Lingua Franca (uluslararası ticari dil) durumundaydı (İris, 2003: 38-39). Zaman içinde Doğu ve Batı Aramice olmak üzere iki kola ayrılan Aramice’nin doğu lehçeleri Süryanice olarak adlandırılmıştır. 7. Yüzyıldan itibaren Süryanicenin Arapça’nın yayılma alanına girmesiyle pek çok yazar artık Arapça yazmaya başlamıştır. Bu arada da Arapça’nın Süryani alfabesiyle yazılması şeklinde Gerşunice geliştirilmiştir (Zaza, 1990: 101: Akt: Tanrıverdi, 2005: 4,5). Gerşunice günümüzde bir terim olarak Süryani alfabesiyle yazılan bütün diller için kullanılmaktadır (Tanrıverdi, 2005: 5). Günümüzde Türkiye’de yaşayan veya buradan göç etmiş Süryanilerin büyük çoğunluğu Türkçe de bilmektedir. Güneydoğu ve Doğu Anadolu’da yaşayan Süryanilerin büyük bir bölümü ise anadilleri ve Türkçe’nin yanında Kürtçe de konuşmaktadırlar.

2.SÜRYANI KİLİSESİNİN GELİŞİM SÜRECİ VE TUR ABDİN BÖLGESİ

Süryani Kilisesi, hem kendilerinin ilk Hıristiyanlar olduklarının kanıtı olarak, hem de diğer Ortodoks kiliselerden farklılıklarını belirtmek için kendilerini “Süryani Kadim” olarak adlandırmaktadırlar (Erginer, 2007: 30).

Süryani Kilisesine göre; Kudüs’ten sonra İsa’ya ilk kez Antakyalı Süryaniler inanmıştır. Roma’nın en önemli üç kentinden biri olan Antakya’nın havariler tarafından ziyaret edildiği ve Hıristiyanlığın ilk yıllarında Hıristiyanların önemli bir merkezi durumuna geldiği bilinmektedir (Atiya, 2005:193). Antakya’da Hıristiyanlığın yayılmasından sonra havari Thomas ile Aday ve yardımcılarını Mara Urfa’ya gitmişler; daha sonra da Aday, öğrencileri Agay ve Mara’yı yanına alarak Mezopotamya’nın diğer bölgelerine gitmiştir. Aday, Agay ve Mara ile birlikte Diyarbakır, Nusaybin, Dicle’nin doğusu, İdil, Erbil, Begermay, Keke, Ahvaz ve civarlarında dolaşarak buralarda misyonerlik çalışması yapmışlardır. (Garis, 2001: 13-14).

Süryani Kilisesi MS 451 yılında toplanan Kalkedon (Kadıköy) konsilinden sonra Bizans’ın ağır baskılarına maruz kalmıştır. Dağılma noktasına gelen Süryani Kilisesini Yakup Burdono isimli genç bir Süryani rahip yeniden örgütlemiştir (Altınışık, 2003: 51). Kendini Antakya Kilisesinin devamı olarak gören Süryani Ortodoks Kilisesinin kabul ettiği yaklaşıma göre bu kilisenin içinden birçok yeni kilise doğmuştur. Bu kiliselerin ilki Nasturi Kilisesidir, daha sonra Kalkedon Konsilinin kararlarını benimseyen başka bir grup Süryani Kilisesinden ayrılmış ve Melkit Kilisesini (Antakya Rum Ortodoks Patrikliği) kurmuştur. Sonraki yıllarda kurulan Maruni Kilisesi,

Keldani Kilisesi, Süryani Katolik Kilisesi ve Süryani Protestan Kiliseleri de yine Süryani Ortodoks Kilisesi içinden ayrılan kiliseler olarak kabul edilmektedir (Durak, 2005: 195).

MS 37 yılında Mor Petrus (Şemun) tarafından kurulduğu kabul edilen Süryani Kilisesinin patriklik merkezi 518 yılına dek Antakya'da kalmış, daha sonra başka yerlere taşınmıştır. Patriklik merkezi daha sonra 969 yılında Patrik 7. Yuhanna döneminde Malatya yakınlarındaki Mor Barsavmo Manastırına, 1293 yılında Patrik İğnatiyos Bin Vahip döneminde Mardin yakınlarındaki Deyrulzafaran Manastırına taşınmıştır. 1932 yılında Humus Metropoliti Efrem Barsavm Patrik olunca bu kez patriklik merkezi Suriye'nin Humus kentine, 1959 yılında da Şam'a taşınmıştır.

Süryani Ortodoks Kilisesi'nin Türkiye sınırları içinde Tur Abdin (Midyat), Mardin ve Diyarbakır, Adıyaman ve İstanbul olmak üzere dört metropolitlik bölgesi (Abraşiye) bulunmaktadır. Tur Abdin Metropolitliğinin merkezi Midyat'tır. Midyat, İdil ve Nusaybin'in köylerinde yaşayan Süryaniler dini açıdan Tur Abdin Metropolitliğine; Mardin ve Diyarbakır'da yaşayan Süryaniler Mardin ve Diyarbakır Metropolitliğine; Adıyaman, Malatya ve Elazığ'da yaşayan Süryaniler Adıyaman Metropolitliğine; Ankara ve İstanbul'da yaşayan Süryaniler ise İstanbul Metropolitliğine bağlıdır.

Süryanilerin Tur Abdin bölgesindeki yerleşim merkezleri şunlardır (Erginer,2007: 28):

- Mardin merkez, Bülbül (Binebil), Çiftlik (Derelya), Göllü köyü ve Deyrülzafaran Manastırı.
- Mardin'e bağlı Dargeçit ilçesinin Alagöz (Bakısyar), Alayurt (Arboye), Anıtlı (Hah), Çatalçam (Deyrodoslibo) ve İzbırak (Zaz) köyleri.
- Mardin'e bağlı Midyat ilçe merkezi, Altıntaş (Kferze), Bağlarbaşı (Arnas), Barıştepe (Salah), Doğançay (Mızızah), Elbeğendi (Kefro), Gülgöze (Aynverdo), Güngören (Kferbe), Mercimekli (Hapsnas) ve Yemişli (Enhıl) köyleri.
- Mardin'e bağlı Nusaybin'in Girmeli (Gıremira), Dağıçı (Harabmişka), Dibek (Badibe), Günyurdu (Marbobo), Odabaşı (Gündıkşıkro), Taşköy (Arbo), Üçköy (Harabale), Üçyol (Sederi) köyleri ve Üçköy yakınlarındaki Mor Melke Manastırı.
- Mardin'e bağlı Ömerli ilçe merkezi
- Mardin'e bağlı Savur ilçesinin Dereiçi (Kıllıt) Köyü

- Şırnak'a bağlı İdil ilçe merkezi ve Haberli (Basbrin), Öğündük (Midin) ve Sarıköy (Sare) Köyü.
- Batman'a bağlı Gercüş ilçesinin Yamanlar (Yardo) köyü.

Tur Abdin bölgesine komşu olan Şırnak'ta İdil ilçesi dışındaki Süryanilerin dışında Nasturi veya Keldani Kiliselerine bağlı Hıristiyanlarda bulunmaktadır. Şırnak Merkeze bağlı Kavuncu Köyü, Silopi ilçesine bağlı Dedeler Köyü, Beytüşşebap'a bağlı Cevizağaç ve Kovanköy Köyleri, Uludere'ye bağlı Andaç Köyü'nün ve Uzungeçit Beldesinin bazı mahalleleri , Uludere merkeze bağlı Onbudak ve Doğan köyleri yakın zamana kadar Keldanilerin ve Nasturilerin yaşadığı yerleşimlerdi.¹

Süryanilerin 1960'lı yıllarda Batı Avrupa ülkelerine başlayan göçleri, 1970 ve 1980'li yıllarda daha da hızlanmıştır. 1980-2000 yılları arasında Süryaniler, çeşitli baskılar ve bölgedeki çatışmalar nedeniyle yukarıda söz edilen köylerin büyük bölümünü terk ederek yurt dışına göç etmişlerdir. Göçler nedeniyle Süryani yerleşim yerlerinin büyük bir kısmı boşalmıştır. Boşalan bu köylerin bazılarında çevredeki Müslümanlar yerleşmiştir. 1985 genel nüfus sayımının verilerine göre Mardin ve çevresinde 15770, Şırnak ve çevresinde ise 6863 Süryani yaşamaktaydı. 2001 yılındaki genel nüfus sayımı verilerine göre ise bu sayı Mardin ve çevresinde 1580'e, Şırnak ve çevresinde ise 340'a kadar düşmüştür (Taşgın, 2005: 75-76). Süryanilerin göçüyle birlikte Tur Abdin Bölgesindeki 55 kilise ya da manastır terk edilmiş ve ibadete kapanmıştır.

3. MARDİN VE ŞIRNAK İLLERİNDEKİ SÜRYANİLERE AİT DİNİ YAPILARIN KÜLTÜR TURİZMİ AÇISINDAN DEĞERLENDİRİLMESİ

Yer değiştirme insanlık tarihi kadar eski bir olgudur. Bu seyahatlerin çoğu ticaret ve dinsel amaç taşırken, bazıları da sağlık amaçlı olmuştur. Ortaçağ'da turizme damgasını vuran en önemli unsur, dini yerlerin ziyaret edilmesi yani hac etkinliğidir. Dini turizm bu çağda, hem Avrupa hem de Ortadoğu'da kendisini göstermiştir. Turizmin günümüzdeki gelişme düzeyine ulaşmasının motor gücü endüstri devrimi olmuştur; çağdaş turizmin ortaya çıkmasını sağlayan unsurlar da bu dönemin sonrasında oluşmaya başlamıştır. Boş zamanın artması, teknolojik gelişmeler, ücretli tatil hakkı ve seyahat özgürlüğünün kazanılması turizm olgusunun gelişmesini sağlayan diğer etmenler arasındadır. (Kozak vd., 2011: 28,31).

20. yüzyılın son çeyreğinin başlarından itibaren turizm sektörünün olgunlaşması ve doyuma ulaşması sonucunda yeni pazar arayışlarına girilmiş, bunun sonucunda da yeni turizm türleri ortaya çıkmıştır. Bu turizm çeşitleri, alternatif turizm çeşitleri arasında sayılan özel ilgi turizmi, macera turizmi, ekoturizm ve kültür turizmidir. Bunların arasında kültür turizmi, turizmin en hızlı gelişen türlerinden biri olmuştur (Günal, 2005: 92).

¹ Onbudak ve Doğan köylerinde 1970-1985 yılları arasında papazlık yapmış Aziz Yalap'ın yazdığı "Bizim Köyün Papazıdır" adlı kitapta, bu yerleşimlerdeki Keldaniler'in sosyo-kültürel yapısı ve Keldanilerin maruz kaldığı baskılar oldukça yalın bir dille anlatılmaktadır.

Kültür turizmi, doğal ve tarihsel kültür varlıklarını, kültürel etkinlikleri ve güncel sanat eserlerini, kültür sanayilerinin sonuçlarını, bazı sosyo-ekonomik olguları turistik bir ürün biçiminde gezginlerin hizmetine sunan bir turizm anlayışıdır. Bu nedenle kültür turizmi yalnızca tarihsel olanı değil, günceli de kapsamaktadır. Tüm doğal ve kültürel miras, (somut ve somut olmayan) arkeolojik, tarihsel kültür varlıkları, müzeler, ören yerleri, anıtsal yapılar, dinsel yapılar, kırsal ve kentsel sivil mimari örnekleri, saraylar, kaleler, bahçeler, temalı parklar, mezarlar, türbeler ve her türlü güncel sanat eseri ve etkinliği, zanaatlar, etnografya, botanik, flora ve fauna, folklor, geleneksel ve güncel yaşam biçimleri, mutfak, içki, bazı sosyo-ekonomik olgular, her türlü kültür ürünü bu tanımın içinde yer almaktadır (Pekin, 2011:151).

Günümüzde insanlar eski uygarlıkların ya da kültürlerin izlerini görmenin yanı sıra kendi kültürleri dışındaki yerel kültürlerle de ilgi duymaya başlamışlardır. Doğa koşullarına bağlı kalmadan turizmi tüm yıla yaymak, turizme bir dinamizm kazandırmak, ülke kültürünü yerli ve yabancılara tanıtmak, korumak, geçmişe ve geleceğe sahip çıkmak için kültürel turizmin geliştirilmesi önemli bir avantaj sağlamaktadır. Özellikle gelişmiş ülkeler 1980'lerden sonra kültürel turizm ile ilgili politikalar üretmeye başlamışlardır. Çünkü her yerin kendine özgü bir kültürel kimliği ve geçmişi vardır. Hiçbir yerin veya ülkeninki bir diğeriyle karşılaştırılmaz. Bu avantajdan yola çıkıldığında en önemli turizm türünün ya da turistik ürün bileşeninin kültür turizmi olacağına inanmaktadırlar (Emekli, 2006: 54,56).

İnsanların kendi dini inançları kapsamında kutsal saydıkları yerlere olan ziyaretleri (hac) ya da kendi veya başka inançlara ait dini yapıların bulunduğu yerlere olan seyahatleri olarak tanımlanabilecek inanç turizmi, Türkiye'de kültür turizmi denince akla gelebilecek turizm çeşitlerinin başında yer almaktadır. Geçmişten bu yana birçok uygarlığa ev sahipliği yapan Türkiye'de tüm dini inançlara ait izler görülmektedir. Çalışmamız kapsamında ele aldığımız Mardin ve Şırnak illeri de çeşitli uygarlıklara ait dini yapılarıyla hem kültür, hem de inanç turizmi açısından oldukça önemli birer çekim merkezi konumundadırlar.

Birçok uygarlığa ev sahipliği yapan Mardin adeta bir müze kent durumundadır. 20. yüzyılın başında oldukça kozmopolit bir kent olan Mardin'de Süryaniler, Ermeniler, Yahudiler, Kürtler, Araplar, Türkler, Yezidiler ve Şemsiler gibi birçok etnik ve dini grup bir arada yaşamaktaydı (Erginer, 2007: 18). Mardin çevresinde Arapça ve Süryanice'yle karışık Mihallemice olarak adlandırılan bir dil konuşan Mihallemiler de Müslüman bir topluluk olarak varlığını sürdürmektedirler.²

² Süryani kaynakları Mihallemilerin Süryani kökenli olduğunu ve 17.yüzyılda dinlerini değiştirdiklerini kabul eder. Ancak Mihallemilerin büyük çoğunluğu bu tezi kabul etmez (Çetin, 2007: 59-74).

Mardin'in Anadolu'daki diğer kentlerden en önemli farkı 21. yüzyılda da kentte hatırı sayılır sayıda Hıristiyan nüfusun varlığı (göçlere rağmen) ve Mardin'de manastır yaşamının sürüyor olmasıdır. Kuşkusuz Anadolu'nun birçok kentinde küçük Hıristiyan toplulukları bulunmaktadır. Ancak hiçbir kentte Mardin kadar ibadete açık kilise bulunmamaktadır, işlevini sürdüren manastır ise hiç yoktur. Manastır yaşamı yalnızca Mardin'deki altı manastırda sürmektedir. Mardin'in doğusundaki Şırnak ilinde de Süryaniler, Keldaniler, Nasturiler, Yezidiler, Türkler ve Kürtler bir arada yaşıyordu. Yaşıyordu diyoruz zira Keldaniler ve Yezidiler 20-25 yıl önce Şırnak'taki köylerini neredeyse tamamen terk etmiştir, İdil çevresinde yoğunlaşan Süryani nüfusu da bir hayli azalmıştır. Tufandan sonra Nuh Peygamber'in gemisinin karaya oturduğu yerlerden biri olabileceği düşünülen Cudi Dağı'nın Şırnak ilinde bulunması da inanç turizmi açısından çok önemli potansiyel barındırmaktadır.

Mardin ve Şırnak illerindeki kültürel zenginliklerin bir bölümü Kültür ve Turizm Bakanlığı tarafından tescillenerek, koruma altına alınmıştır. Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü'nün "İllere Göre Sit Alanları İstatistik"leri ve "İllere Göre Korunması Gerekli Taşınmaz Kültür Varlığı İstatistik"lerine bakıldığında; Mardin ilinde tescilli 124 adet sit alanı ve 1065 adet taşınmaz kültür varlığı, Şırnak ilinde ise tescilli 12 adet sit alanı ve 85 adet taşınmaz kültür varlığı bulunmaktadır (<http://www.kulturvarliklari.gov.tr>). Kuşkusuz ki her iki ilde de koruma altına alınması gereken ve tescil edilmemiş başka yerler de bulunmaktadır.

Kültür ve Turizm Bakanlığı verilerine göre, Türkiye'yi 2012 yılında ziyaret eden turist sayısı 31 milyon 782 kişidir (www.ktbayatirimisletmeler.gov.tr). Mardin ve Şırnak'ın turizm istatistikleri ise şöyledir: 2011 rakamlarına göre Mardin ilindeki belediye belgeli konaklama tesislerinde konaklayan kişi sayısı toplamda 41950'dir. Bunların 3535'i yabancı, 38415'i ise Türkiye vatandaşıdır. Mardin ilindeki turizm işletme belgeli konaklama tesislerinde konaklayan kişi sayısı ise toplamda 161096'dır. Bunların da 14438'i yabancı, 146618'i ise Türkiye vatandaşıdır (<http://tuikapp.tuik.gov.tr>). Şırnak ilinin 2011 yılı rakamlarına bakıldığında ise ildeki belediye belgeli konaklama tesislerinde konaklayan kişi sayısı; 12446'sı yabancı, 42796'sı ise Türkiye vatandaşı olmak üzere toplamda 55242; turizm işletme belgeli konaklama tesislerinde konaklayan kişi sayısı ise; 1951'i yabancı, 19598'i ise Türkiye vatandaşı olmak üzere toplamda 21549'dur (<http://tuikapp.tuik.gov.tr>).

Kuşkusuz ki her iki ilde de konaklama tesislerinde konaklayan kişilerin tamamı turistik amaçlarla bu illeri ziyaret etmemiştir. Ancak Mardin ilini turistik nedenlerle ziyaret edenlerin sayısı Şırnak ilinden daha fazladır. Örneğin, Şırnak ilinde yerli yabancı ziyaretçi sayısının en yoğun olduğu ilçe sınır ticaretinin yapıldığı Silopi ilçesidir ve bu ilçeye gelen yerli ziyaretçilerin çoğu ticari amaç taşımaktadırlar.

Her iki ilin de kültür turizmi açısından sahip olduğu potansiyel göz önüne alındığında yukarıdaki rakamların –özellikle yabancı turist sayısının- tatmin edici olmadığını söyleyebiliriz. Bu illerin turizm pazarında hak ettiği değeri bulamamasının sebepleri genel olarak; güvenlik sorunları, imaj sorunu, bölgesel tanıtımın yetersizliği,

tarihi yapılara yönelik restorasyon çalışmalarının yetersizliği ve bu yapıların birçoğunun koruma altına alınmamış olması, alt yapı ve üst yapı sorunları (özellikle konaklama ve ulaştırma alanında), turizm işletmelerinin eksikliği veya var olan işletmelerin hizmet yetersizliği şeklinde sıralanabilir.

Bu çalışmada Şırnak ve Mardin illerinde Hıristiyan mimari yapılarından olan ve kültür turizmi kapsamındaki inanç turizmine hitap eden Süryani kiliseleri ve manastırları ele alınmaktadır. Bu kilise ve manastırların bir bölümü günümüzde de işlevini sürdürürken, bir bölümü ise terk edilmiştir. Tur Abdin bölgesi içindeki Süryani dini yapıları birçok nedenle eşsizdirler. Buradaki yapılar, erken Hıristiyan mimarisi örnekleri olmakla kalmayıp, çok çeşitli mimari miraslarla beslenmiş özel bir mimarinin örnekleridir. Bu mekanlar yalnız ibadetin değil aynı zamanda eğitimin yapıldığı ve cemaatin toplandığı yerlerdir. Bu nedenle Tur Abdin’de kilise ve manastırlardan bahsedilince yapı grupları anlamalıyız. Kiliselerde ibadet mekanları, vaftizhane, anıt mezar gibi yapılar en eski yapılardır. Diğer mekanlar genellikle sonradan yapılmış eklerdir. Tur Abdin’deki Süryanilere ait ibadet mekanları, planları açısından dört tipe ayrılır: parokial tip (uzunlamasına nefli), manastır tipi (enine nefli), merkezi plan, kompozit tip (parokial ve manastır tipi kiliselerin birleşmesiyle oluşmuştur) (Keser, 2005: 276-280). Mardin ilinde, günümüzde 25’e yakın kilise ibadete açık bulunmaktadır ve altı manastırda manastır yaşamı sürmektedir.

Şırnak ilinde de Ortaçağ ve sonrasında mimari dokuyu belirleyen iki önemli unsur bulunmaktadır. Bunlar İslam ve Hıristiyanlıktır. Hıristiyan mimarisini bölgede 1980’den önce sayıları oldukça fazla olan Süryani ve Keldaniler oluşturmaktadır. Kültürel olarak Mardin ve Midyat’ın uzantısı konumundaki İdil ve çevresinde Ortodoks Süryani kilise ve manastırları görülmekle birlikte Şırnak merkez, Cizre, Silopi ve Uludere’de Nasturi ve Keldani yapıları görülmektedir (Top, 2010:333). Şırnak ilindeki Süryani dini yapıların çoğu İdil ilçesinde bulunmaktadır. Şırnak ilinde, İdil ilçesindeki birkaç kilise ve manastır dışındaki tüm Süryani kilise ve manastırları terk edilmiştir³. Şırnak Yöresi’nde İdil ilçesindeki Süryani yapıların çoğu Haberli (Basbrin), Sarıköy (Sare) ve Öğündük (Midin) köylerinde bulunmaktadır.

Mardin İlinde Bulunan Kiliseler ve Manastırların dökümü şöyledir: **Deyrulzafaran Manastırı** (Mardin’in 4 km doğusundadır)⁴, **Meryem Ana Kilisesi**

³ 1937 yılından beri ilçe olan İdil 1970’lerin ortasına kadar herhangi bir camiye sahip değildir. Bu yörenin kadim halklarından olan Süryaniler, Osmanlı’nın son dönemlerinden başlayıp günümüze dek uzanan bir zaman aralığında göç ederek yok olma noktasına gelmişlerdir. (Kurt, 2011: 144-152).

⁴ Türkiye Süryanilerinin dini merkezi olarak da kabul edilen Deyrulzafaran Manastırı, 1293 yılından 1932 yılına kadar 640 yıl boyunca kesintisiz olarak Süryani Ortodoks Patrikliğine ev

(Mardin’de Cumhuriyet Meydanı’ndadır)⁵, **Mor Yakup Manastırı** (Midyat’ın Barıştepe köyündedir)⁶, **Mor Gabriel (Deyrul Umur) Manastırı** (Midyat’ın Yayvantepe köyü yakınlarındadır)⁷, **Mor Malke Manastırı** (Nusaybin’e bağlı Üçköy’ün 1 km güneyindedir.)⁸, **Mor Behnam ve Saro (Kırklar) Kilisesi** (Mardin’in Şar Mahallesi’ndedir)⁹, **Mor Petrus ve Mor Pavlus Kilisesi** (Mardin’de Gül Mahallesindedir)¹⁰, **Mort Şimuni Kilisesi** (Mardin Surduşında, Teker

sahipliği yapmıştır (Bilge, 2006: 23-24). Deyrulzafaran Manastırı, dinsel merkez olmasının yanında Süryani bilim ve din adamlarının yetiştirildiği bir okul işlevi de görmüştür. Bu nedenle Süryani Kültürünün günümüze ulaşmasında büyük rol oynamıştır. Mardin Metropolitinin de ikamet ettiği 80 odalı manastırda 30-35 kişi yaşamaktadır. Mardin’e yakın olduğu için en çok ziyaret edilen manastır olan Deyrulzafaran, çok çeşitli dönemlere tarihlenen yapılardan oluşan büyük bir komplekstir. Son olarak 2007 yılında restore edilen Manastırın başlıca yapıları şunlardır: Eski Tapınak, Mor Hananyo Kilisesi (Kubbeli Kilise), Yoldath Aloho (Meryem Ana) Kilisesi, Mor Petrus Kilisesi, Azizler Evi (Beth Kadişe), Manastır Binaları.

⁵ Süryani Katoliklerin Anadolu’daki en önemli ve görkemli kilisesidir Meryem Ana Süryani Katolik Kilisesi, giriş kapısının üstündeki Süryanice yazıta göre 1860 yılında inşa ettirilmiştir. Meryem Ana Kilisesinin bitişiğinde Patrik Benham Banni tarafından inşa ettirilen üç katlı patrikhane binası vardır. 1978 yılında T.C. Kültür Bakanlığınca Süryani Katolik Vakfından satın alınan bina, günümüzde Mardin Müzesinin binası olarak kullanılmaktadır.

⁶ Mardin yöresinde manastır yaşamının sürdüğü yerlerden biri olan Manastır 7.yüzyılda metropolitlik merkezi durumuna gelmiştir (Hollerweger, 1999:124). Mor Yakup Manastırının önemi Ortaçağ’da daha da artmıştır. Zira Süryani Ortodoks Kilisesinde 19.yüzyıla kadar süren bir ayrılığın ve bunun sonucu olarak ortaya çıkan Turabdin Patrikliğinin ikametgahı olmuştur (Akyüz, 2005: 202-204). Diğer Süryani Kiliselerinden farklı olarak bu kilisede açık bir Bizans etkisi görülür, manastırın 1454 ve 1693 yıllarında yağmalandığı bilinmektedir (Bell, 1982:147).

⁷ 397 yılında kurulduğu kabul edilen Manastır, aynı zamanda Tur Abdin Süryani Ortodoks Metropolitliğinin merkezidir. Tur Abdin Metropoliti de manastırda ikamet etmektedir. Tarihi boyunca yaşadığı olaylar ve kırsal alanda yer alması nedeniyle yüksek duvarlarla çevrelenen manastır küçük bir kale görünümündedir. Manastırda bulunan yapılar şunlardır: Anastasios Kilisesi, Theodora’nın Kubbesi, Beth Kadişe (Azizler Evi), Kırk Şehitler Kilisesi, Meryem Ana Kilisesi, Diğer Manastır Yapıları (kütüphane, yemekhane, öğrenci odaları).

⁸ Tur Abdin bölgesinde işlevini hala sürdüren altı Süryani Ortodoks manastırından biridir. Mor Malke’nin mezarının hastalara şifa verdiği de inanılmaktadır (Hollerweger, 1999: 235-237).Manastır 14.yüzyılın sonunda Beth Rişe olarak adlandırılan Süryani Ortodoks Metropolitliğinin merkezi durumuna gelmiştir. 1926 yılında bu metropolitlik bölgesi Tur Abdin Metropolitliğiyle birleşerek ortadan kalkmıştır. Manastırın en eski yapıları Azizler Evi ve Meryem Ana Kilisesidir. (Akyüz, 2005: 70).

⁹ Kilise geniş bir avlunun içindedir. Avluda kiliseden başka 1925 yılında inşa edilen Metropolithane, papaz odaları, okul ve konutlar vardır. 1230 yılından kalma bir İncil’in de bulunduğu kilise bugün Mardin Metropolitlik Kilisesi’dir. 5. Yüzyılda yapılmış olan Kırk Şehitler Kilisesi, 1170 yılında camiye çevrilince (Şehidiye Camisi) bu yapının adını yaşatmak için o zamana kadar Mor Behnam ve Saro adını taşıyan kilise, Kırklar adıyla da anılmaya başlanmıştır (Maner, 2006: 105).

¹⁰ 2008 yılında restore edilmiştir.

Mahallesindedir)¹¹, **Mor Mihayel Kilisesi** (Diğer adı Burç Manastırı olan bu yapı Mardin sur dışındadır), **Mort Şmuni Kilisesi** (Eski Midyat'tadır)¹², **Mor Akısnoyo Kilisesi** (Eski Midyat'tadır)¹³, **Mor Barsavmo Kilisesi** (Eski Midyat'tadır), **Mor Hadbşabo Kilisesi** (Midyat'ın Gülgöze (Aynwardo) köyündedir)¹⁴, **Mor Şarbel Kilisesi** (Eski Midyat'tadır)¹⁵, **Meryem Ana Keldani Kilisesi** (Eski Midyat'tadır)¹⁶, **Mor Hürmüzd Kilisesi** (Mardin'de Çubuk (Şar) Mahallesindedir), **Bethil Süryani Protestan Kilisesi** (Eski Midyat'tadır)¹⁷, **Mor Efrem Süryani Katolik Manastırı** (Mardin'de Diyarbakırkapı Mahallesindedir)¹⁸, **Süryani Protestan Kilisesi** (Mardin'de Cumhuriyet Meydanının yakınlarındadır)¹⁹, **Mor İliyo Manastırı** (Mardin'in Çiftlik (Derilya) köyündedir)²⁰, **Mor Osyo Kilisesi** (Cami) (Mardin'in Mansuriye Beldesindedir.)²¹, **Mor**

¹¹ Mort, azize anlamına gelmektedir. Kilise, 2005 yılında restore edilmiştir.

¹² Tur Abdin Süryani Ortodoks Metropolitliğinin Katedrali olarak kabul edilen kilisenin avlusunda metropolitliğin yönetim binaları da bulunmaktadır. İlk olarak 9.yüzyılda inşa edildiği sanılan yapı Midyat'ın en eski kilisesidir (Dalkılıç, 2007: 81).

¹³ Mor Akısnoyo Süryani Ortodoks Kilisesi, Tur Abdin yöresinin en eski kiliselerinden biri olarak kabul edilir. Yapının daha önce bir pagan tapınağı olduğu ve 538 yılında kiliseye çevrildiği sanılmaktadır. Uzun yıllar boyunca Midyat'ın katedrali olarak kullanılmıştır. Kilise, son olarak 1960 yılında kapsamlı bir onarımdan geçmiş ve temelden inşa edilmiştir (Dalkılıç, 2007: 83).

¹⁴ Mor Hadbşabo Süryani Ortodoks Kilisesi, köyün en yüksek noktasına inşa edilmiştir. Kalın duvarları ve güney duvarına eklenmiş iki burcuyla adeta bir kaleyi andırmaktadır. Kilise burçlarının keşişlerin inzivaya çekildikleri yerler olduğu sanılmaktadır. Hans Hollerweger, savaş yıllarında (1915 olayları) Tur Abdin bölgesinde yaşayan Süryanilerin bu köye sığındığını ve kilisenin duvarlarında bunun anısı olarak duran kurşun delikleri bulunduğunu öne sürmektedir (Hollerweger, 1999:119). Kilisenin ilk olarak hangi dönemde inşa edildiği bilinmez, ancak bölgenin en eski kiliselerinden biri ve 1600 yıllık olduğu kabul edilmektedir.

¹⁵ Mor Şarbel Süryani Ortodoks Kilisesi, eski bir kilisenin yerine 1965 yılında yeniden inşa edilmiştir. Yani Midyat'ın en son inşa edilmiş kilisesidir.

¹⁶ Eski bir konut kiliseye dönüştürülmüştür. Keldani Kilisesi ve Süryani Protestan kiliselerini ibadete açık tutmak için Süryani Ortodokslar ara sıra Pazar ayini yapmaktadır (Nişanyan, 2006:172).

¹⁷ 1912 yılında inşa edildiği bilinen, Midyat'ın en yüksek noktasına inşa edilmiş yapı, kentin en büyük kilisesidir.

¹⁸ 1933 yılında terk edilen manastır günümüzde konut olarak kullanılmaktadır.

¹⁹ Günümüzde Mardin'de küçük bir Süryani Protestan Cemaati varlığını sürdürmektedir ve kilise de ibadete açıktır.

²⁰ Taşgın'a göre 1985 yılında 2081 Süryani'nin yaşadığı bu köyde 2001 yılında 10 Süryani yaşıyordu ve kilise de ibadete açıktı (Taşgın, 2005: 87).

²¹ 1964 yılında camiye çevrilmiştir.

Teodoros Kilisesi (Mardin'in Göllü (Göliye) köyündedir)²², **Bülbül Köyü'ndeki Kiliseler** (Yeşilli ilçesinin Bülbül (Bnebil) köyünde, Mor Yakup ve Meryem Ana Süryani Ortodoks Kiliseleriyle, Süryani Katolik ve Protestan Kiliseleri vardır.)²³, **Mor Cercis Kilisesi** (Kızıltepe'nin Işıklar (İbrahimiye) köyündedir.), **Mor Cercis Manastırı** (Derik ilçesinin Merkezindedir.), **Deira Matina Manastırı** (Mazıdağı ilçesinin Gümüşyuva köyündedir.)²⁴, **Bardakçı (Bote) Köyü Kiliseleri** (Midyat'a bağlı bu köyde, Mor Afrem Kilisesi, Meryem Ana Kilisesi bulunmaktadır), **Altıntaş (Keferze) Köyü Kiliseleri** (Midyat'a bağlı bu köyde, Mor İzozoyel, Mor Yuhanun, Mor Gevergis, Meryem Ana ve Mor Abrohom kiliseleri bulunmaktadır.)²⁵, **Alagöz (Bakısyen) Köyü'ndeki Yapılar** (Mor İliyu Kilisesi, Mor Barsavmo Manastırı, Mor Şemun Manastırı), **Mor Yuhanon Kilisesi**, (Midyat'ın Doğançay (Mzizah) köyündedir.), **Mor Yakup Kilisesi** (Midyat'ın Elbeğendi (Kafro Tahtayto) köyündedir.)²⁶, **Mor Stefanos Kilisesi** (Midyat'ın Güngören (Keferbe) köyündedir.)²⁷, **İzbırak (Zaz) Köyü'ndeki Yapılar** (Midyat'a bağlı bu köyde Mor Dimet Kilisesi, Meryem Ana ve Mor Gabriel Kiliseleri yıkıntıları bulunmaktadır.), **Dargeçit (Kerboran) İlçesindeki Süryani Yapıları** (İlçe merkezinde, Mor Kuryakos Süryani Ortodoks Kilisesi, Meryem Ana Süryani Ortodoks Kilisesi, Mor Efrem Süryani Katolik Kilisesi, Bethil Süryani Protestan Kilisesi; Alayurt (Arbaye) köyünde Mor Gevergis Kilisesi; Çatalçam (Dersalip) köyünde Mor Aho Manastırı bulunmaktadır.)²⁸, **Günyurdu Köyü'ndeki Kiliseler** (Nusaybin'e bağlı bu köyde, Mor Bobo Kilisesi, Mor Aho Kilisesi ve metruk olan Mor Şemun ve Mort Şmuni kiliseleri bulunmaktadır.), **Mor Eşayo Kilisesi** (Nusaybin'in Balaban (Birguriye) köyündedir.)²⁹, **Mor Aho Kilisesi** (Nusaybin'in Dağiči (Harabemişke) köyündedir.), **Mor Yoreth Manastırı** (Bu yapı İzlo Dağında Dağiči

²² Göllü'de Meryem Ana adını taşıyan bir Süryani Ortodoks Kilisesi daha vardır. Ancak bu yapı yıkıntı durumundadır. Köydeki Süryani Katolik Kilisesi ise yıkılmış ve taşları Mardin'e getirilmiştir (Maner, 2006:187). Taşgın'a göre 1985 yılında 774 Süryaninin yaşadığı bu köyde 2001 yılında hiçbir Süryani kalmamıştır (Taşgın, 2005: 87).

²³ Mor Yakup Kilisesi, günümüzde de ibadete açıktır. Taşgın'a göre 1985 yılında 193 Süryani yaşadığı bilinen Bülbül köyünde 2001 yılında 15 Süryani yaşıyordu. (Taşgın, 2005: 87) Köyün üstündeki tepede de 20. yüzyılın başında terk edildiği bilinen Mor Stefanos Süryani Manastırının kalıntıları vardır.

²⁴ Günümüzde terk edilmiştir ve samanlık olarak kullanılmaktadır.

²⁵ Köyün yakınlarında Mor Muşe Manastırının kalıntıları da bulunmaktadır.

²⁶ Elbeğendi köyünde 1970 yılında 48 Süryani aile yaşamaktaydı, 1992 yılından sonra terk edilen köye, 2005 yılında 15 Süryani aile geri dönüş yapmıştır (www.kafro.com). Hatta köylerine geleneksel Süryani mimarisine uyumlu ve modern teknolojiyle donatılmış yüzme havuzlu ve üç katlı villalar inşa etmişlerdir.

²⁷ Kilisenin mimarisinde Bizans etkisi dikkat çekicidir.

²⁸ Dargeçit'in 2000 kişilik nüfusunun üçte ikisini oluşturan Süryaniler 1979 yılında ilçeyi bütünüyle terk etmiştir. Dargeçit'teki kiliseler de aynı dönemde terk edilmiştir (Hollerweger,1999:213). Mor Aho manastırında bulunan ve günümüzde de ibadete açık olan kilisenin akıl hastalarına şifa verdiği kabul edilmektedir.

²⁹ Kilise günümüzde de ibadete açıktır.

köyü yakınlarındadır.)³⁰, **Meryem Ana Kilisesi** (Nusaybin'in Dibek (Beth Debe-Badibe) köyündedir.)³¹, **Mor Efrem Kilisesi** (Nusaybin'in Üçköy (Harabale) köyündedir.)³², **Taşköy'deki (Arbo) Yapılar** (Nusaybin'e bağlı bir zamanlar metropolitlik merkezi olan bu köyde, Mor Dimet Kilisesi dışında Mor Şalito ve Meryem Ana Süryani Ortodoks Kiliseleri ve yıkıntı durumundaki Mor Şemun Manastırı bulunmaktadır.)³³, **Deyrulzafaran Manastırı'nın Çevresindeki Manastırlar** (Deyrulzafaran Manastırının çevresindeki tepelerde terk edilmiş Süryani manastırları bulunmaktadır. Bunlar: Seyde (Meryem Ana), Mor Yakup, Mor İzozoyel ve Mor Behnam Manastırlarıdır.), **Mor Cercis Kilisesi** (Deyrulzafaran Manastırı yolu üzerindeki Eskikale (Kılıtmara) köyündedir.)³⁴, **Mor Cercis Kilisesi** (Ömerli ilçe merkezindedir.), **Mor Kuryakos Kilisesi** (Midyat'ın Bağlarbaşı (Arnas) köyündedir.)³⁵, **Midyat'ın Mercimekli (Habsnas) Köyündeki Yapılar** (Mor Şemun Zeyte Kilisesi³⁶, Mor Loozor Manastırı), **Mor Yakup Kilisesi** (Midyat'ın Karagöl (Derkube) köyündedir.), **İzlo Dağındaki Manastırlar** (Mor Abrohom Manastırı, Mor Şomrin Manastırı)³⁷, **Mor Abrohom Kilisesi** (Nusaybin'in Odabaşı (Gündükşükro) köyündedir.)³⁸, **Mor Sargis ve Bakus Kilisesi** (Nusaybin'in Güzelsu (Habab) köyündedir.), **Dereiçi (Kılıt) Köyü'ndeki Yapılar** (Mor Yuhanon Dilimiyo Süryani Ortodoks Kilisesi³⁹, Süryani Katolik Kilisesi⁴⁰,

³⁰ Halk arasında Deyr Çapke olarak bilinen bu yapı İzlo Dağında Dağıçi köyü yakınlarındadır. Manastır uzun yıllar önce terk edilmiştir ancak binaları sağlam durumdadır.

³¹ Bu Köyün yakınlarında Mor Yakup Manastırının da kalıntıları bulunmaktadır.

³² Mor Efrem Kilisesi son olarak 2011 yılında restore edilmiş ve yeniden ibadete açılmıştır.

³³ Burada terk edilen kiliseler yakın zamana kadar göçerler tarafından ahır olarak kullanılmıştır.

³⁴ Kilise, son derece bakımlı durumdadır ve ibadete açıktır. Ahmet Taşgın'a göre 1985 yılında 299 Süryaninin yaşadığı bu köyde, 2001 yılında tek bir Süryani kalmamıştır (Taşgın, 2005: 87). Bu köyde varlığı bilinen üç Süryani kilisesinden yalnızca Mor Cercis Kilisesi ayakta kalmış; Mor Şmuni ve Mor İvennis Kiliselerinin günümüze yıkıntıları ulaşmıştır (Akyüz, 1998: 114).

³⁵ Köy 1991 yılında köy boşaltılmıştır. Keser, 2000'li yılların başında ziyaret ettiği köyde artık hiçbir Süryani'nin yaşamadığını vurgular ve kilisenin içinin de yıkıntıya dönüştüğünü belirtir (Elif Keser, 2002: 71). 2004 yılının Temmuz ayında kilise restore edilerek, tekrar ibadete açılmıştır.

³⁶ Taşgın'a göre 1985 yılında 404 Süryani'nin yaşadığı köyde, 2001 yılında yalnızca 6 Süryani yaşıyordu ve Süryanilerin terk ettiği bu köye Müslümanlar yerleşmişti (Taşgın, 2005: 89) 2013 yılında ise köyde yalnızca yaşlı bir Süryani çift yaşamaktaydı.

³⁷ Papaz Esmer Bilge Mor Abrohom manastırını 1972 yılında ziyarete ettiğinde Yemişli köyünden bir Süryani'nin manastırda kaldığını görmüştür (Bilge, 2006: 3-4). Mor Şomrin Manastırı halk arasında Deyr Çömere olarak bilinmektedir ve günümüzde terk edilmiştir.

³⁸ Kilise, 2006 yılının Temmuz ayında altı ay süren onarımdan sonra ibadete açılmıştır.

³⁹ 2006 yılında restore edilen yapı köyün ibadete açık tutulan tek kilisesidir. 1782 yılında Katolik olduğu ilan eden Mihail Cerve'nin Süryani patriği seçilmesine karşı çıkan din adamları bu kilisede toplanarak Musul Metropoliti Matta'yı patrik olarak seçmişlerdir.

Mor Abay⁴¹, Mor Theoduto⁴² ve Mor Dimet Süryani Ortodoks Manastırlarının kalıntıları), **Mor Abrohom ve Mor Hobil Manastırı** (Eski Midyat'ın 1 km doğusundadır.), **Anıtlı (Hah) Köyündeki Yapılar** (Midyat'a bağlı bu köyde, Meryem Ana Kilisesi⁴³, Mor Sobo Kilisesi⁴⁴), **Yemişli (Anhel) Köyündeki Yapılar** (Midyat'a bağlı bu köyde, Mor Kuryakos Kilisesi, Mor Eşayo Süryani Ortodoks Kilisesi)⁴⁵, **Mor Yakup Kilisesi** (Nusaybin kent merkezindedir.)⁴⁶, **Mor Evgin Manastırı** (Nusaybin'in Girmeli (Gremira) Beldesi'nin 4 km kuzeyindedir.⁴⁷), **Marin (Eskikale) Köyü Süryani Kilisesi** (Mor Evgin manastırının yakınındaki Eskikale (Marin) köyündedir.)⁴⁸, **Mor Yuhanon Manastırı** (Mor Evgin Manastırının arkasındaki tepededir. İzlo Dağının sarp bir yamacına inşa edilmiştir.)⁴⁹

Şırnak İlinde Bulunan Kiliseler ve Manastırların dökümü ise şöyledir; **Meryem Ana Kilisesi** (İdil ilçe merkezinde eski yerleşim yerinde bulunmaktadır.)⁵⁰, **İdil'e bağlı Haberli (Basbrin) Köyü'ndeki Yapılar** (Mor Barsavmo Manastır Kilisesi, Mor Dodo Kilisesi, Mor Eseyo Kilisesi, Mor Kavmi Kilisesi, Mor Tuma Kilisesi, Mor Şalito Kilisesi

⁴⁰ Kilisenin günümüzde cemaati kalmamıştır.

⁴¹ 18.yüzyılda terk edilen manastır piskoposluk merkeziydi (Barsavm, 2006: 14).

⁴² Hans Hollerweger, yöre halkınca Başağrısı Manastırı olarak adlandırılan manastırın Azizler Evinde migren hastalarının şifa bulmak için gecelediğini anlatır (Hollerweger,1999: 149).

⁴³ Meryem Ana Kilisesinin, özgün mimari yapısı nedeniyle Tur Abdin bölgesindeki Süryani kiliseleri arasında bir başka örneği yoktur. 613 yılına kadar Tur Abdin bölgesinin ilk metropolitlik merkezi olan Hah'taki Meryem Ana Kilisesinin bu dönemde inşa edildiği kabul edilmektedir.

⁴⁴ Mor Sobo Kilisesi (Hah Katedrali), 6.yüzyıla tarihlenir. (Sinclair, 1989: 244). Bu kilisenin Hah'taki ve hatta Tur Abdin'deki en eski kilise olduğunu kabul edilir (Keser, 2002: 65).

⁴⁵ Mor Kuryakos ve Mor Eşayo kiliseleri 2010 yılında restore edilerek Turabdin Metropoliti Samuel Aktaş tarafından yeniden ibadete açılmıştır. Ayrıca köyde Mor Gevergis, Mor Petrus ve Pavlus, Mort Şmuni ve Ziyane, Mor Eliyo, Meryem Ana ve Mor Şemun adlarını taşıyan 6 şapel vardır. Süryani ve Müslümanların birlikte yaşadığı bu köye 2002 yılından sonra yurt dışına göç etmiş Süryaniler geri dönmeye başlamıştır.

⁴⁶ Mor Yakup Süryani Ortodoks Kilisesi günümüzde de ibadete açıktır, Nusaybin'de yaşayan az sayıda Süryani'ye hizmet vermektedir.

⁴⁷ Mor Evgin Manastırı İzlo (Bagok) Dağı'nın yamaçlarına kurulmuş ve günümüze ulaşmış üç büyük manastırdan biridir. Manastırın ana kilisesi Meryem Ana adını taşımaktadır. (Brock ve Taylor 2006: 135-136) Manastırda 2011 yılından itibaren bir keşiş yaşamaya başlamıştır.

⁴⁸ Burada pek çok tarihi kalıntının yanı sıra Mor Evgin manastırındaki ana kilisenin bir benzeri de bulunmaktadır. Günümüzde boş kalan bu kilise büyük ölçüde sağlamdır. Çevresindeki yapı kalıntılarında buranın bir manastır olduğu anlaşılmaktadır.

⁴⁹ En az Mor Evgin Manastırı büyüklüğünde olan Mor Yuhanon Manastırı, 20.yüzyılın başında terk edilmiştir. Buna rağmen büyük ölçüde ayaktaadır.

⁵⁰ Kilise Anadolu'da Hıristiyanlığın yayıldığı ilk yıllarda yapılmıştır. Hıristiyanlığın başlangıcında bölgeye gelen Mor Aday isimli bir havari burada Süryaniliği yaymış, bundan sonra da İdil'de bir takım kiliseler yapılmıştır (www.suryaniler.com). Süryani Ortodoks cemaatine ait olan kilise faal durumdadır.

Mort İsmi Kilisesi, Mort Meryem Kilisesi)⁵¹, **Mor Melke Kilisesi** (İdil'e bağlı Sarıköy (Sare) Köyü'ndedir.)⁵², **Mor Yakup Kilisesi** (İdil'e bağlı Öğündük (Midin) Köyü'ndedir.)⁵³, **Mor Aday Kilisesi** (Öğündük Köyü'ne bağlı Basak Mezrasında bulunmaktadır.)⁵⁴, **Kavuncu Köyü Kilisesi** (Şırnak Merkeze bağlı Kavuncu Köyü'ndedir.)⁵⁵, **Çağlayan Kilisesi** (Cizre ilçesine bağlı Çağlayan Köyü'ndedir.)⁵⁶, **Dera Kilisesi** (Şırnak Meşeici Köyü'ne bağlı Dara Mezrasında)⁵⁷, **Uludere İlçesi'ndeki Yapılar** (Geramon Kilisesi, Halmun (Elamun) Kilisesi ve Şenoba Beldesindeki Keldani Kiliseleri)⁵⁸, **Silopi İlçesindeki Yapılar** (Mort Şumuni Kilisesi, Dedeler Köyü Kilisesi)⁵⁹, **Deir Kemol Manastırı** (Cudi Dağı'ndadır.)⁶⁰, Cudi Dağı civarındaki kilise kalıntıları.⁶¹ **Meryem Ana Kilisesi** (Beytüşşebap ilçesine bağlı Cevizağacı Köyü'ndedir).⁶²

⁵¹ Haberli Köyü'nde bugün yaklaşık 130 kişilik bir Süryani Ortodoks nüfusu vardır. Büyük bölümü sağlam olan Mor Barsavmo Manastırı, Mor Kavmi Kilisesi, Mor Esayo Kilisesi günümüzde metruktur. Mor Dodo Kilisesi, Mor Tuma Kilisesi, Mor Şalito Kilisesi ise ibadete açıktır (Yıldız ve Koç, 2010:344-350). Mort İsmi ve Mort Meryem kiliseleri de sağlam ve kullanılmaktadırlar.

⁵² Sağlam olan kilise günümüzde kullanılmamaktadır. Bir Süryani köyü olan Sarıköy 1994 yılında boşaltılmıştır. Avrupa'ya göç etmiş Süryanilerden birkaç aile 25 Ağustos 2004 tarihinde resmen köylerine geri dönüş yapmıştır (www.suryaniler.com).

⁵³ 19. yy sonlarında terk edilen ancak günümüzde geri dönüşlerin olduğu bir Süryani köyü olan Öğündük'teki bu kilise bir manastır kompleksi olarak yapılmıştır. Kilise günümüzde faaldir.

⁵⁴ 19.yy'dan sonra köy terk edilmiş ve kilise ev olarak kullanılmıştır. (Top, 2010:327).

⁵⁵ Bu köy günümüzde boştur. Nasturilere ait olan kilise günümüze çok fazla tahrip olmadan gelebilmiştir.

⁵⁶ Köy tamamen boşaltıldığından faal değildir (www.sirnakkulturturizm.gov.tr).

⁵⁷ Mezranın tamamen boşalması nedeniyle faal değildir (www.sirnakkulturturizm.gov.tr).

⁵⁸ Geramon ve Halmun kiliseleri Uludere ilçesine bağlı Andaç Köyü'nün Yarma Mahallesiindedir. Bir Nasturi yerleşmesi olan Yarma Mahallesi terk edilmiş olduğundan kiliseler de bakımsız kalmıştır. Büyük oranda sağlam olan Geramon kilisesi Nasturilerin önemli yapılarından biridir. Bu kilisede diğer kiliselerden farklı olarak ekme pişirmek için tandır bulunmaktadır (Şırnak Kültür Envanteri,2010). 1980'li yıllara kadar Doğan ve Onbudak (İşşi ve Bazyan) Köyleri Keldanilerin yerleşim alanıydı. Ancak günümüzde bu köyler göç nedeniyle boşalmıştır.

⁵⁹ Çalışkan Beldesine 10 km mesafede bulunan Aksu (Herbol) Köyü'ndeki terk edilmiş bir Nasturi kilisesi olan Mort Şumuni günümüze sağlam bir şekilde gelebilmiştir. Silopi'nin Dedeler Köyü'ndeki Nasturi kilisesi de günümüze kadar gelebilmiştir. Ancak her iki kilise de terk edildiğinden oldukça bakımsız ve harap durumdadırlar (Şırnak Kültür Envanteri,2010).

⁶⁰ Cudi Dağı'nda Erken Hıristiyanlık dönemine ilişkin birkaç dini yapının kalıntıları vardır. Bunlardan biri de Deir Kemol Manastırı'dır (Lafli, 2012: 18).

⁶¹ Şırnak ilinde kayıt altına alınmamış daha onlarca terk edilmiş Nasturi veya Keldani kilisesi veya şapeli daha mevcuttur. Örneğin, Cudi ve Gabar Dağı'nda büyük oranda sağlam duran kiliseler ve şapeller mevcuttur. Ancak bu kiliselerin çoğuna ulaşmak güvenlik sorunu nedeniyle

SONUÇ

Türkiye'de turizmin ilk başlarda kültür turizmiyle başladığı bilinmektedir. Ancak 1980'li yıllarla birlikte deniz, kum, güneş üçlüsünden oluşan kitle turizmine yönelinmiş ve kültür turizmi ikinci plana atılmıştır. Bu durum ise doğal, kültürel ve tarihi değerlerin yeterince değerlendirilememesine neden olmaktadır. Oysa Türkiye'nin sahip olduğu turizm potansiyelini avantaja dönüştürebilmesi, turizm faaliyetlerini çeşitlendirmesiyle olanaklıdır. Bu çalışmada Şırnak ve Mardin illerindeki Süryani kiliseleri ve manastırları ele alınmıştır. Bu kilise ve manastırların bir bölümü günümüzde de işlevini sürdürürken, bir bölümü ise terk edilmiştir. Bütün bu yapılar her il için de kültür turizmi açısından değerlendirilmesi gereken büyük bir potansiyel olarak ortada durmaktadır. Mardin ilinde günümüzde hatırı sayılır bir Süryani nüfusunun varlığı, kenti Süryani kültürü açısından hala canlı kılmaktayken Şırnak ilindeki –İdil ilçesi dışındaki – Süryani yerleşimlerinin neredeyse tamamı terk edilmiştir. Her iki ilde de bulunan Süryani kültürü ve mabetleri kendine has özellikler teşkil etmektedir. Bu yörelerdeki inanç unsurları diğer kültürel unsurlarla bir bütün olarak pazarlanmalıdır. Örneğin, Mardin'de Süryani şarapçılığı, Süryani telkari sanatı, Süryani yemekleri gibi devam eden Süryani kültürü buradaki dini yapılarla birlikte pazarlanacak birer folklorik zenginliktir. Öte yandan Şırnak ilindeki Süryani yerleşimleri ve mabetleri genellikle yöredeki dağların tepelerinde veya eteklerinde bulunmaktadır. Kato, Cudi, Gabar dağlarının zengin flora ve faunası ve birçok açıdan eşsiz manzarası ayrıca Cudi Dağı'nın Nuh Peygamber'in gemisinin karaya oturduğu yer olarak bilinen bir imaja sahip olması buradaki Süryani mabetlerinin çekiciliğini artırmaktadır.

Turizm faaliyetlerinde bulunacak insanlar destinasyon seçiminde öncelikle orada bulunan turistik ürünlerin çekicilik, ulaşılabilirlik düzeylerini ve destinasyondaki turizm işletmelerinin yeterliliğini göz önünde bulundurmaktadırlar. Mardin ve Şırnak illerinin tarihi ve kültürel açıdan oldukça çekici merkezler olduğuna ve inanç turizmi konusunda marka olabilecek potansiyele sahip olduklarına kuşku yoktur. Ancak çekicilik bir bölgeye turizm pazarında her zaman rekabet üstünlüğü sağlamaz. Bu nedenle her iki ilde de turizmin beklenen ve istenen düzeyde gelişimi

---

neredeyse imkansızdır. Güvenlik sorununa rağmen yerel kaynaklardan edinilen bilgilere göre Gabar Dağı'nda Aşağı Dere olarak bilinen yerde tamamiyle sağlam olan bir kilise mevcuttur. Bu kilisenin 6 km uzağında ise bir kilise daha mevcuttur. Cudi Dağı'nda da Hisar Köyü olarak bilinen boşaltılmış bir köyde büyük oranda sağlam olan bir kilise mevcuttur.

⁶² Kato Dağı eteklerindeki Cevizağacı Köyü'ndeki Keldaniler'in tamamı 1980'lerden sonra köyü terk ederek Belçika'ya yerleşmişlerdir. Son dört yıldır da yaz aylarında köylerine gelip kışın tekrar Belçika'ya dönmektedirler. Köylerini ziyarete gelen bu Keldanilerden üç aile ise köye tamamen yerleşmeye karar vermişlerdir. Bu köydeki kilise bölgedeki Müslümanlar açısından da kutsal kabul edilmektedir. Zira kiliseyi ziyaret eden çocuksuz çiftlerin çocuk sahibi olacağına inanılmaktadır. Köyün terk edilmesiyle oldukça bakımsız kalan kilisede, köye geri dönüşlerin başlamasıyla ibadetler yapılmaya başlanmıştır. Cevizağacı Köyüne yaklaşık 150 km mesafede bulunan Kovanköyü ise tamamen terk edilmiş bir başka Keldani köyüdür.

için mevcut sorunların çözümü veya en aza indirilmesi ve bölgesel tanıtım faaliyetlerinin ilgili kurumlarca daha etkin bir şekilde yürütülmesi gerekmekte, en önemlisi de bu illerin çok kültürlü yapısı ve yüzyıllardır farklı etnik grupların barış içinde bir arada yaşaması hem Türkiye, hem de Dünya kamuoyuna altı çizilerek anlatılmalıdır.

KAYNAKÇA

- AKYÜZ, G. (2005). *Aziz Mor Malke'nin Yaşamı ve Manastırının Tarihçesi*: Mardin.
- AKYÜZ, G. (2005). *Tüm Yönleriyle Süryaniler*. Mardin Anadolu Ofset: Mardin.
- AKYÜZ, G. (1998). *Mardin İli'nin Merkezinde, Civar Köylerinde ve İlçelerinde Bulunan Kiliselerin ve Manastırların Tarihi*. Resim Matbaacılık: İstanbul.
- ALTINIŞIK, K. (2003). "Süryaniler" Yazısına Cevap. *Tarih ve Toplum Dergisi*. 40.240: 51-55.
- ATİYA, A.S. (2005). *Doğu Hıristiyanlığı Tarihi* (Çev: Nurettin Hiçyılmaz). Doz Yayınları: İstanbul.
- ATMAN, S. (1997). *Asurlar Süryaniler*. Kaynak Yayınları: İstanbul.
- BARSAM, E. (2006). *Zihniyetlerin Bahçesinde Deyrulzafaran Manastırının Tarihi ve Mardin Abraşiyesi ile Manastırlarının Özet Tarihi*, (Çev: Gabriyel Akyüz). Mardin Tarihi İhtisas Kütüphanesi Yayın: İstanbul.
- BELL, G. (1982). *The Churches and Monasteries of Tur Abdin*. Pindar Press: London.
- BİLGE, E. (Çev.) (2006). *Kaşgarlı Mor Abrohom'un Hayat Hikayesi*: İstanbul.
- BİLGE, Y. (2006). *Geçmişten Günümüze Deyrulzafaran Manastırı*. Gerçeğe Doğru Kitapları: İstanbul.
- BİLGE, Y. (1991). *Süryanilerin Kökeni ve Türkiyeli Süryaniler*: İstanbul.
- BROCK, S.P., TAYLOR, D. (Ed.) (2006). *Saklı İnci Antik Arami Mirası 2. Cilt*. (Çev: Gabriel Rabo): İstanbul, 2006, 2.Cilt.
- ÇETİN, İ. (2007). *Midyat'ta Etnik Gruplar*. Yaba Yayınları: İstanbul.
- DALKILIÇ, N. (2007). *Midyat Kültürel Zenginliğin Korunması*. Çekül Yayınları: İstanbul.
- DORU, N. (2007). *Doğu'dan Batı'ya Köprü Süryaniler (Felsefe ve Çeviri Geleneği)*. Dipnot Yayınları: Ankara.
- DURAK, N. (2005). (Süryani Ortodoks Kilisesi) Ed. Taşgın, A., Tanrıverdi, E., Seyfeli, C. . *Süryaniler ve Süryanilik 1. Cilt*. Orient Yayınları: Ankara.

- EMEKLİ, G. (2006). Coğrafya, Kültür ve Turizm: Kültürel Turizm. *Ege Coğrafya Dergisi*. 15: 51-59.
- ERGİNER, G. (2007). *Etno-Kültürel Sınırlar Tur Abdin Süryanileri Örneğinde*. Ankara Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projesi Kesin Raporu, Ankara Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri: Ankara.
- GARİS, İ. (2001). Hıristiyanlığın 2000. Yılında Turabdin. *Heto Dergisi*. 5:13-14.
- GÜNAL, V. (2005). Mardin İlinde Kültürel Turizm Potansiyeli. *Marmara Coğrafya Dergisi*. 11: 93-124.
- HERODOTOS, *Herodotos Tarihi* (2002). Çev: Müntekim Ökmen, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları: İstanbul.
- HOLLERWEGER, H. (1999). *Tur Abdin Canlı Kültür Mirası (2. Baskı)*, (Çev: Sevil Gülçur): Avusturya.
- İRİS, M. (2003). *Bütün Yönleriyle Süryaniler*: İstanbul.
- KESER, E. (2002). *Tur Abdin Süryani Ortodoks Dini Mimarisi*. Tarih Vakfı: İstanbul.
- KESER, E. (2005). (Süryani Ortodoks Kilisesi) Ed. Taşğın, A., Tanrıverdi, E., Seyfeli, C. . *Süryaniler ve Süryanilik 3. Cilt*. Orient Yayınları: Ankara.
- KOZAK, N., KOZAK, M.A., KOZAK, M. (2011). *Genel Turizm (İlkeler ve Kavramlar) (11. Baskı)*. Detay Yayıncılık: Ankara.
- KURT, M. (2011). İdil'de Göç ve Kimliklerin Dönüşümü. *Uluslararası Şırnak ve Çevresi Sempozyumu*, Şırnak: Şırnak Üniversitesi. 135-153.
- LAFİ, E.(2012). Eskiçağ'da Cizre Arkeolojisi ve Tarihi. *Uluslararası Bilim, Düşünce ve Sanatta Cizre Sempozyumu*, İstanbul: Şırnak Üniversitesi, Mardin Artuklu Üniversitesi. 15-21.
- MANER, Ç. (2006). *Mardin ve Çevresi Gezi Rehberi*. Marev: İstanbul.
- NİŞANYAN, S., NİŞANYAN, M. (2006). *Ankara'nın Doğusundaki Türkiye Meraklısı İçin Gezi Rehberi*, Boyut Yayın Grubu, İstanbul.
- PEKİN, F. (2011). *Çözüm: Kültür Turizmi*. İletişim Yayınları: İstanbul.
- SİNCLAİR, T.A. (1989). *Eastern Turkey: An Architectural And Archaeological Survey*, Vol: III, The Pindar Press: London.
- Şırnak Valiliği Kültür Envanteri (2010).
- ŞİMŞEK, M. (2006). *Süryaniler ve Diyarbakır (2. Baskı)*. Kent Yayınları: İstanbul.
- TANRIVERDİ, E. (2005). (Süryani Ortodoks Kilisesi) Ed. Taşğın, A., Tanrıverdi, E., Seyfeli, C.. *Süryaniler ve Süryanilik 2.Cilt*. Orient Yayınları: Ankara.
- TAŞĞIN, A. (2005). (Son Süryani Göçü) Ed. Taşğın, A., Tanrıverdi, E., Seyfeli, C.. *Süryaniler ve Süryanilik 4. Cilt*. Orient Yayınları: Ankara.

TOP, M. (2010). Şırnak'taki Ortaçağ ve Sonrasına Ait Mimari Üzerine bir Değerlendirme. *Uluslararası Şırnak ve Çevresi Sempozyumu*, Şırnak: Şırnak Üniversitesi. 321-341.

YILDIZ, İ., KOÇ, E. (2010). İdil'deki Süryani Kiliselerinden Birkaç Örnek. *Uluslararası Şırnak ve Çevresi Sempozyumu*, Şırnak: Şırnak Üniversitesi. 344-363.

<http://www.kafro.com> (Erişim Tarihi: 27.04.2013)

<http://www.sirnakkulturturizm.gov.tr/belge/1-63407/kiliseler.html> (Erişim Tarihi: 27.04.2013)

<http://suryaniler.com/suryani-tarihi.asp?id=45> (Erişim Tarihi 27.04. 2013)

<http://www.suryaniler.com/suryani-tarihi.asp?id=33> (Erişim tarihi: 22.04. 2013)

<http://www.radikal.com.tr/haber.php?haberno=122406> (Erişim Tarihi: 29.05.2013)

<http://www.kulturvarliklari.gov.tr/TR,44974/illere-gore-sit-alanlari-istatistigi.html>(ErişimTarihi: 25.04.2013).

<http://www.ktbyatirimisletmeler.gov.tr/TR,9854/sinir-giris-cikis-istatistikleri.html>(T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yatırım ve İşletmeler Genel Müdürlüğü)(Erişim Tarihi: 25.04. 2013).

<http://tuikapp.tuik.gov.tr/Bolgesel/tabloOlustur.do> (Erişim Tarihi: 29.05.2013).